
Dorota Mantey

**Wzorzec
miejskiej przestrzeni publicznej
w konfrontacji
z podmiejską rzeczywistością**

Wzorzec miejskiej przestrzeni publicznej w konfrontacji z podmiejską rzeczywistością

Dorota Mantey

**Wzorzec
miejskiej przestrzeni publicznej
w konfrontacji
z podmiejską rzeczywistością**

Przykład podwarszawskich suburbiów

Recenzenci
dr hab. Krzysztof Bierwiazzonek
prof. dr hab. inż. arch. Piotr Lorens

Redaktor prowadzący
Małgorzata Yamazaki

Redakcja i korekta
Grażyna Polkowska-Nowak

Redakcja techniczna
Maryla Broda

Indeks
Iwona Karpowicz-Dajczer

Projekt okładki i stron tytułowych
Wojciech Markiewicz

Ilustracja na okładce
Dorota Mantey

Skład i łamanie
Dariusz Górski

Publikacja dofinansowana przez Wydział Geografii i Studiów Regionalnych UW

© Copyright by Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2019

ISBN 978-83-235-3607-9 (druk)
ISBN 978-83-235-3623-9 (e-pub)

ISBN 978-83-235-3615-4 (pdf online)
ISBN 978-83-235-3631-4 (mobi)

Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego
00-497 Warszawa, ul. Nowy Świat 4
e-mail: wuw@uw.edu.pl
księgarnia internetowa: www.wuw.pl

Wydanie 1, Warszawa 2019

Druk i oprawa
POZKAL

Spis treści

Wprowadzenie	7
Ucieczka „z miasta” czy „od miasta”?	7
Założenia, cele oraz hipotezy badawcze	11
Metody oraz zakres przestrzenny badań	15
1. Przestrzeń publiczna w ujęciu teoretycznym	21
1.1. Problemy definicyjne	21
1.1.1. Modele dostarczania przestrzeni publicznych	24
1.1.2. (Nie)ograniczona dostępność	26
1.1.3. Sprzyjanie interakcjom	28
1.1.4. Centrum – manifestacja miejskości	32
1.2. Od definicji do kategoryzacji	33
1.3. Determinizm <i>contra</i> społeczna koncepcja przestrzeni	37
1.4. Przestrzeń publiczna a miejsce	39
1.5. W poszukiwaniu wymiarów upublicznienia przestrzeni	46
2. Od wymiarów do pomiaru – modele pomiarowe w badaniach przestrzeni publicznej	52
2.1. Przegląd modeli oceny stopnia upublicznienia przestrzeni	52
2.2. Matrycowy model oceny stopnia upublicznienia ogólnodostępnych przestrzeni o funkcjach rekreacyjnych	57
2.3. W stronę nowej typologii przestrzeni publicznych	65
2.4. Wartość użytkowa przestrzeni publicznej – definicja i próba oszacowania	76
3. Współczesne procesy kształtujące przestrzeń publiczną	85
3.1. Przestrzeń publiczna w socjalistycznej i postsocjalistycznej rzeczywistości	85
3.2. Suburbanizacja – od globalnych trendów do specyfiki polskiej	90
3.3. (Nie)istniejące przestrzenie publiczne oraz lokalne centra w polskich suburbiach	95
4. Czynniki warunkujące kształtowanie i korzystanie z podmiejskich przestrzeni publicznych	98
4.1. Czynniki prawno-planistyczne	98
4.1.1. Regulacje prawne i ich konsekwencje	98
4.1.2. Przestrzenie publiczne w świetle polityki przestrzennej podwarszawskich gmin	102

4.2. Czynniki przestrzenne	111
4.2.1. Nowe podejście do kategoryzacji suburbiów	111
4.2.2. Typy suburbiów w kontekście warunków sprzyjających tworzeniu przestrzeni publicznych	118
4.3. Czynniki społeczne	130
4.3.1. Suburbia jako przestrzeń spędzania czasu wolnego	130
4.3.2. Otwartość na interakcje w podmiejskich przestrzeniach publicznych . . .	139
4.3.3. Rola wyposażenia oraz programu funkcjonalnego miejsca	145
4.3.4. Znaczenie dostępności	147
4.3.5. Model zarządzania	151
4.3.6. Wymiary upublicznienia przestrzeni a ulubione miejsca spędzania czasu wolnego	156
4.3.7. (Nie)potrzebne centrum	159
4.3.8. Przestrzeń publiczna w kontekście lokalnego życia społecznego	161
4.3.9. Rodzaje przestrzeni publicznych preferowane w suburbiach	167
5. Użyteczność podmiejskich przestrzeni rekreacji	172
5.1. Charakterystyka badanych przestrzeni	172
5.2. Stopień upublicznienia przestrzeni rekreacji a ich wartość użytkowa	194
5.3. Najbardziej użyteczne podmiejskie przestrzenie rekreacyjne – studia przypadków	204
Podsumowanie	209
Literatura	218
Spis tabel	233
Spis rycin	235
Aneks	239
Indeks nazwisk	247

Wprowadzenie

Ucieczka „z miasta” czy „od miasta”?

Suburbanizacja na skalę globalną ma podłoże ekonomiczne, ale przede wszystkim społeczne. Jedną z przyczyn migracji osób żyjących w miastach na przedmieścia są uniwersalne potrzeby, szczególnie silnie odczuwane przez mieszkańców miast krajów wysoko rozwiniętych, którzy tęsknią za ciszą, bliskością przyrody, poczuciem wolności, bezpieczeństwem, życiem rodzinnym, przebywaniem wśród osób podobnych, odrobiną prestiżu. Polska wraz z innymi krajami Europy Środkowo-Wschodniej doświadcza masowej ucieczki przedstawicieli klasy średniej na obrzeża miast od początku lat 90. Pierwotnie zjawisko to przebiegało w sposób chaotyczny, bezplanowy, wręcz żywiołowy (Mantey 2011). W świadomości suburbanitów [określenie stosowane przez K. Kajdanek (2011a)] liczył się bowiem niemal wyłącznie własny dom pod miastem, bez względu na trudności w codziennym funkcjonowaniu z dala od sklepów, miejsc pracy, przestrzeni rekreacji czy znajomych. Być może dlatego nowi mieszkańcy suburbiów podświadomie wciąż czuli się częścią miasta, które nie tak dawno opuścili. Próbuąc odnaleźć się w nowej rzeczywistości, rzadko identyfikowali się z nowo zasiedlanymi miejscowościami, a tzw. starych mieszkańców ignorowali (Mantey 2011; Kajdanek 2011b).

Lata 90. to okres, w którym nie tylko mieszkańcy suburbiów, lecz także władze lokalne uczyły się funkcjonowania „po nowemu”. Gminy, w których osiedlali się nowi mieszkańcy, początkowo koncentrowały się niemal wyłącznie na rozbudowie niezbędnej infrastruktury drogowej i technicznej, a miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego przygotowywały pośpiesznie i wbrew sprawdzonym zasadom urbanistyki. Często też osiedla podmiejskie realizowane były na podstawie wcześniejszych planów, jeszcze z lat 80., lub na bazie decyzji o warunkach zabudowy. Ten nacechowany negatywnie obraz zaczął tracić na aktualności w pierwszej dekadzie XXI w. Zarówno wśród mieszkańców, jak i władz lokalnych nastąpił wówczas zwrot w kierunku pozainfrastrukturalnych składowych jakości środowiska zamieszkania, również tych związanych z budowaniem życia wspólnotowego. Pomogła w tym akcesja

Polski do Unii Europejskiej w 2004 r., która otworzyła nowe możliwości pozyskiwania środków, m.in. na wzmacnianie funkcji społecznych. W sypialnianych suburbiach powoli zaczęły pojawiać się przestrzenie rekreacyjne i miejsca spotkań (również te kubaturowe), z których dotychczas można było korzystać głównie w miastach. Nikt wcześniej nie upominał się o nie, ponieważ monofunkcyjność traktowana była jako immanentna cecha przedmieść i swego rodzaju koszt zamieszkiwania z dala od miasta. Zmiany te nie pozostały bez wpływu na tzw. podmiejski styl życia, który przestał trzymać się sztywnych ram życia rodzinnego. W konsekwencji mieszkańcy przedmieść, podobnie jak mieszkańcy miast, zaczęli poszukiwać możliwości budowania więzi lokalnych w oparciu o przestrzeń, którą użytkują wspólnie z innymi. Utrzymali jednak dystans do autentycznych wartości miejskich opartych na różnorodności. Częściowo wynika to z warunków życia, jakie oferują suburbia, a częściowo – z głęboko zakorzenionej w ich świadomości niechęci wobec czynników, które mogłyby zaburzyć tak bardzo ceniony spokój i komfort zamieszkiwania wśród ludzi podobnych oraz umniejszyć status społeczny, którego wyrazem jest m.in. jakość przestrzeni oraz sposób spędzania czasu wolnego.

Obserwując przemiany przestrzeni podmiejskiej, jakie zaszły w ciągu ostatnich trzech dekad, można pokusić się o stwierdzenie, że początkowa bezrefleksyjna ucieczka „z miasta” w sensie fizycznym po to, aby móc zrealizować własne marzenia, przeszła w ucieczkę „od miasta” rozpatrywaną na płaszczyźnie potrzeb i wartości, a przejawiającą się poszukiwaniem odmiennych niż miejskie form zagospodarowania przestrzeni, funkcji oraz stylu życia. Mimo że wśród przedmieść wciąż dominują te monofunkcyjne (mieszkaniowe), coraz częściej pojawiają się oznaki ich ewoluowania w bardziej dojrzałe środowiska zamieszkania, choć inne niż miejskie. Wszystko to skłania do refleksji nad ideą miejskości w konfrontacji z podmiejskim stylem życia. Intrygująca wydaje się też kwestia roli przestrzeni publicznych w budowaniu lokalnych społeczności i podtrzymywaniu relacji międzyludzkich. Warto też przy okazji zadać sobie pytanie, czy nowo powstające przestrzenie publiczne zbliżają suburbia do miast, czy też może przyczyniają się do kreowania trzeciego – obok miast i wsi – typu jednostek osadniczych.

Przestrzeń publiczna w literaturze najczęściej przedstawiana jest w kontekście problematyki miejskiej oraz ewolucji, jakiej podlegają miasta. O przestrzeni tej w jej obecnym kształcie w zasadzie można mówić od początku ostatniego trzdziestolecia XX w. Modernizm w urbanistyce i architekturze Le Corbusiera przyczynił się do rozpadu tkanki fizycznej miasta, forsując jego podział na rozdzielone pasami zieleni obszary funkcjonalne, uniemożliwiające poruszanie się pieszo. Spowodowało to zanik przestrzeni miejskiej jako miejsca spotkań (Gehl 2014). Punktem zwrotnym okazał się jednak upadek tradycyjnych przemysłów, który wywołał kryzys w wielu ośrodkach miejskich. Doprowadziło to do zmiany modelu miasta, otwierając przed nim nowe perspektywy rozwojowe i dając początek wielofunkcyjnym miastom poprzemysłowym (Kochanowska 2009). Rewitalizacja oparta na renesansie przestrzeni publicznej miała być remedium na sytuację kryzysową. W międzyczasie

nastąpił zwrot w kierunku wartości kulturowych, mieszania funkcji, a także powrót do tradycyjnych form organizacji przestrzeni miasta, takich jak ulica czy plac, oraz powrót do podziału miasta na przestrzenie prywatne, półprywatne i publiczne (ibid.). Nie bez znaczenia są też poprawiające się warunki ekonomiczne ludności i większy nacisk na rekreację i wypoczynek (Gehl 2014). Według A. Loukaitou-Sideris (1993) wzrost znaczenia atrakcyjnych miejsc spędzania czasu wolnego i rekreacji jest wynikiem wymagań, jakie stawiają przestrzeni określone segmenty populacji miejskiej. Wszystko to przewartościowało rolę przestrzeni publicznych w życiu miasta, wpłynęło na zmianę ich funkcji i spowodowało wzrost zainteresowania problematyką z nimi związaną. Nie oznacza to jednak, że zagadnienia roli przestrzeni publicznej nie były poruszane wcześniej. Dobrze znane są przecież pochodzące z początku XX w. pomysły uzdrawiania miast przez ich przestrzenną strukturyzację, do których zalicza się koncepcja jednostki sąsiedzkiej wyposażonej w tereny zieleni rekreacyjno-parkowej C. Perry'ego (1929) oraz koncepcja miasta-ogrodu skupionego wokół centralnego parku E. Howarda (1902).

Rola i charakter przestrzeni publicznej, podobnie jak wspomniany sposób zagospodarowania miast, ewoluują. Przestrzeń publiczna traci dziś swoje znaczenie polityczne, odchodząc od ideału miejsca wymiany poglądów i swobodnego głoszenia idei, zyskuje zaś jako przestrzeń skomercjalizowana, w której odbywają się różnorodne spotkania (Nawratek 2008). Coraz głośniejsze mówi się też o kryzysie przestrzeni publicznej, który przejawia się na wiele sposobów. Świadczą o nim m.in.: wszechobecna kontrola, wielowymiarowa prywatyzacja oraz oddzielenie sfery publicznej od przestrzeni publicznej. Negatywne skutki przynosi też wirtualizacja, która odbiera przestrzeni fizycznej rolę miejsca relacji, interakcji i budowania wspólnoty (Lofland 2007; Grotowska 2011). Przestrzeń publiczna w roli czynnika wspólnototwórczego stanowi ważny fizyczny składnik tzw. sfery społecznej, którą J. Habermas (2008) charakteryzuje jako obszar dyskursu publicznego i wymiany poglądów w nowoczesnym społeczeństwie, D. Goodman (1992) – jako domenę pośredniczącą między prywatnym życiem jednostek a ich publicznymi rolami, Ch. Taylor (2010) zaś – jako wspólną przestrzeń, gdzie pośrednio (m.in. dzięki mediom) i bezpośrednio mogą się stykać członkowie społeczeństwa, rozważać sprawy, dochodzić do wspólnych poglądów. Choć rola przestrzeni publicznej w generowaniu i podtrzymywaniu życia społecznego systematycznie maleje, to jednak nadal decyduje o istocie miejskości i pomaga budować wspólnotę. Wspólnotę miejską (w odróżnieniu od, być może, rodzącej się wspólnoty podmiejskiej) należy widzieć jako „dzielenie wspólnego miejsca zamieszkania, dorastanie we wspólnym środowisku, tworzenie miejscowej tożsamości, a co za tym idzie – przynależności do grupy i miejsca oraz odpowiedzialności za dobro wspólne, zarówno materialne (np. przestrzeń miejska), jak i niematerialne (np. tradycja)” (Paszkowski 2012, s. 150). Budowanie w strefie podmiejskiej tak rozumianej wspólnoty jest utrudnione m.in. ze względu na brak ciągłości tradycji związanej z pochodzeniem mieszkańców. Tradycja ta jest niespójna, bo przerwana migracją (Kępkowicz 2013).

Dla budowania wspólnoty niezwykle ważna jest możliwość bycia razem. J. Sowa (2014) podaje przykład kościoła, który – jeśli pominiemy pierwiastek nadprzyrodzony – trwa dzięki ludziom. Ludzie spotykają się w nim raz w tygodniu i spędzają ze sobą godzinę. Nieważne, że ze sobą nie rozmawiają, ważne, że przebywają w tym samym miejscu. Dokładnie taki sam mechanizm wspólnototwórczy może zadziałać w przypadku dowolnej przestrzeni publicznej. Tu jednak pojawia się pierwsza różnica między miastem a jego strefą podmiejską. Realizację idei życia wspólnotowego w przypadku suburbiów może komplikować właściwe im nastawienie na samorozwój i wartości indywidualistyczne w odróżnieniu od śródmiejskiej otwartości na różnorodność. Druga różnica dotyczy warunków fizycznych sprzyjających tworzeniu prospołecznych przestrzeni publicznych. O ile przestrzenie publiczne miast są przemyślanym elementem strukturyzującym tkankę urbanistyczną, o tyle nowe suburbia są zazwyczaj zabudowywane chaotycznie, fragmentarycznie, bezładnie, w oparciu o działania inwestorów szukających tzw. okazji (Mantey 2011). Mimo istniejących teoretycznie narzędzi mających zapewnić ład przestrzenny, jak studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego, plany miejscowe czy przygotowywanie oferty terenów inwestycyjnych, przedmieścia nie tworzą spójnej pod względem przestrzennym, funkcjonalnym i społecznym struktury. Wraz z rozwojem terenów zabudowanych nie powstaje gęsta siatka ulic¹ i struktura miejska, które porządkowałyby przestrzeń, dając przy tym dodatkowe korzyści społeczne (Stangel 2013). W przeciwieństwie do miast suburbia zdominowane są przez tereny prywatne, a gminy rzadko wykupują grunty pod inwestycje celu publicznego. Innymi słowy, nie działają tu mechanizmy tworzenia pełnowartościowej, „dobrej” przestrzeni miejskiej. W takich warunkach suburbanalne przestrzenie publiczne w przeciwieństwie do ich miejskich odpowiedników często lokalizowane są przypadkowo, z dala od głównych węzłów aktywności, co wpływa negatywnie na ich vitalność i zdolność do integrowania większej liczby użytkowników.

Skoro mowa o vitalności przestrzeni, to warto nadmienić, że sprzyjają jej odmienność, różnorodność oraz egalitaryzm. Wszystkie te wartości spotykają się w miejskich przestrzeniach publicznych (Lefebvre 1994; Harvey 2000). Przestrzenie te odwiedzają bowiem zróżnicowani, często skrajni względem siebie użytkownicy, podejmujący rozmaite aktywności. Aktywności te wzajemnie się wspierają i uzupełniają, wywierając pozytywny wpływ na vitalność miejskich przestrzeni publicznych, gdyż przestrzenie te są wykorzystywane w sposób maksymalny: o różnych porach dnia, przez różnych użytkowników, w różnym celu. Głębsza analiza miejskiej vitalności obnaża jednak jej drugie dno. Przebywanie ze zbyt dużą liczbą obcych ludzi rodzi rezerwę w stosunkach międzyludzkich, przejawiającą się powierzchownością, krótkotrwałością i spontanicznością kontaktów. Daje to wprawdzie mieszkańcom miast poczucie wolności osobistej i braku kontroli ze strony otoczenia, które byłoby niemożliwe w warunkach wsi czy małego miasteczka, ale utrudnia zwrócenie na siebie uwagi. To z kolei staje się zachętą

¹ Ulice, które powstają, nie są zgodne ze wzorcem kształtowania przestrzeni publicznej.

do poznawania kolejnych osób bez konieczności zachowania ich w głębszej pamięci (Simmel 1975; Bauman 1997; Kępkowicz 2013). Charakter kontaktów międzyludzkich w mieście podważa zatem autentyczność i trwałość wspólnot budowanych w oparciu o wspólnie użytkowaną przestrzeń.

W przeciwieństwie do miast nowe suburbia pozbawione są różnorodności. Panuje w nich zdecydowanie większa homogeniczność pod względem statusu społeczno-ekonomicznego mieszkańców, ich wykształcenia, stylu życia, a nierzadko również wieku. Mieszkające tu osoby skoncentrowane są raczej na własności prywatnej i rodzinie. Posiadają własne przestrzenie rekreacji w postaci przydomowych ogrodów, które skutecznie konkurują z ogólnodostępnymi przestrzeniami publicznymi. Jednym słowem, społeczno-przestrzenna specyfika suburbiów nie sprzyja różnorodności. Tę różnicę między miastem a jego strefą podmiejską dostrzeżono już w połowie XX w., kiedy to suburbia zostały uznane za „przekleństwo” z punktu widzenia rozwoju intelektualnego i kulturalnego jednostki z racji braku możliwości obcowania z różnorodnością, która warunkuje rozwój (Sarkissian 1976, s. 340). Być może jednak ów brak różnorodności jest czynnikiem wzmacniającym rolę suburbanalnych przestrzeni publicznych w budowaniu lokalnych społeczności.

Założenia, cele oraz hipotezy badawcze

Przestrzenie publiczne są elementem relatywnie nowym w przestrzeni podmiejskiej. Choć w opracowaniach poświęconych tej kategorii przestrzeni odnaleźć można wiele odniesień do realiów panujących w suburbiach, w literaturze wciąż brakuje głębszej refleksji nad możliwością realizowania w strefie podmiejskiej przestrzeni publicznych zgodnych z ich miejskim wzorcem oraz rolę tychże przestrzeni w ożywianiu lokalnego życia społecznego.

Punktem wyjścia do dalszych rozważań jest rozumienie specyfiki strefy podmiejskiej. Zdaniem S. Liszewskiego (1987, s. 74) strefa podmiejska jest „zorganizowaną częścią przestrzeni geograficznej, która przylega do terenów zainwestowanych miasta centralnego. Oprócz terenów otwartych tworzą ją również wsie, miasta, osady. Jest to obszar mający zróżnicowany charakter zagospodarowania, nieustabilizowany fizjonomicznie i demograficznie, na którym dochodzi do przenikania form i treści charakterystycznych zarówno dla miast, jak i dla wsi. [...] Relacje funkcjonalne pomiędzy strefą a miastem są silniejsze niż pomiędzy obiektami w obrębie strefy”. Strefa podmiejska rozrasta się w kierunku odśrodkowym, a jednocześnie od strony centrum jest stopniowo wchłaniana przez organizm miejski (Ślodziak 2001). Wiąże się to ze słabnącą różnorodnością i intensywnością zjawisk społecznych i gospodarczych w miarę oddalania się od granic miasta w kierunku obszarów wiejskich (Sokołowski 1999; Bański 2008).

Jednym z elementów zagospodarowania strefy podmiejskiej są suburbia, które należy rozumieć jako obszary o niskiej gęstości zaludnienia i zabudowy, homogeniczne społecznie, zdominowane przez funkcje mieszkaniowe oraz ułożone na obrzeżach

miast (Harris 2015). Uniwersalne cechy wszystkich rodzajów suburbiów to: (1) peryferyjne położenie; (2) gęstość zaludnienia, zwykle między tą charakterystyczną dla dużego miasta a tą typową dla obszarów wiejskich; (3) względna „nowość” mierzona wiekiem danego kompleksu budynków (Harris 2010).

Definicja strefy podmiejskiej zakłada jej ogromne zróżnicowanie, również pod względem warunków do powstawania przestrzeni publicznych oraz potrzeby korzystania z nich. Zróżnicowanie to przejawia się m.in. tym, że mieszkańcy tej części strefy podmiejskiej, która bezpośrednio sąsiaduje z miastem, a poprzez swą bliskość fizyczną upodabnia się do niego również pod względem kulturowym, często nie chcą realizować podmiejskiego stylu życia skoncentrowanego na życiu prywatnym – wręcz przeciwnie, domagają się dostępu do przestrzeni publicznej w swoim otoczeniu (por. Jałowiecki 1972).

Niniejsze opracowanie przenosi wprawdzie obszar badań nad przestrzenią publiczną z miasta do jego strefy podmiejskiej, nie odcina się jednak od kontekstu miejskości, upatrując w nim genezy przestrzeni publicznej. Przestrzeń publiczna w jej klasycznym rozumieniu jest bowiem domeną miast.

Koncepcja badań nad podmiejską przestrzenią publiczną opiera się na kilku założeniach:

1. Z badań nad przestrzenią miejską oraz miejskim stylem życia wynika, że uniwersalny wzorzec „dobrej” przestrzeni publicznej oparty jest m.in. na wysokiej wartości społecznej miejsca, dużej różnorodności funkcji i działań oraz dostępności zarówno widokowej, jak i fizycznej dla wszystkich chętnych (Project for Public Spaces 2000; De Magalhães 2010).
2. „Upublicznienie” przestrzeni jest wielowymiarową cechą, która decyduje o prospołecznym, inkluzywnym i egalitarnym charakterze przestrzeni (Oc i Tiesdell 1999), a także o dostępności dla każdego potencjalnego użytkownika (Amin i Thrift 2002).
3. Sposób zagospodarowania przestrzeni jest z jednej strony czynnikiem sprzyjającym pewnym zachowaniom, z drugiej zaś – wynikiem określonych norm kulturowych i zachowań obowiązujących w danej społeczności. Badając zachowania społeczne w przestrzeni, można zatem lepiej poznać wartości podzielane przez członków danej społeczności.
4. Mieszkańcy suburbiów zdecydowanie bardziej niż inne grupy społeczne koncentrują się na własności prywatnej i życiu rodzinnym (Miller 1995; Kajdanek 2011b, 2012). Pozwala to twierdzić, że podmiejski styl życia jest następstwem mechanizmów samoselekcji, które powodują, że strefę podmiejską częściej wybierają osoby bardziej zamknięte na kontakty z innymi i na wspólnotowość (Kim i Kaplan 2004). W efekcie lokalne życie społeczne w strefie podmiejskiej zamiast w przestrzeniach publicznych często toczy się w prywatnych ogrodach (Knox i Pinch 2006), miejscach trzecich (Oldenburg 1999) oraz w przestrzeniach klubowych w pełni kontrolowanych przez ich właścicieli (Kępkowicz et al. 2014; Mantey 2017a).

Powyższe założenia stały się podstawą do sformułowania **celu niniejszego opracowania, a jest nim konfrontacja przestrzeni publicznych pełniących funkcje rekreacyjne w podwarszawskich suburbiach ze wzorcem miejskiej przestrzeni publicznej opartej na trzech wartościach: różnorodności, dostępności dla wszystkich oraz publicznej kontroli**. Konfrontacja ta pozwoli ocenić, w jakim stopniu wartości te są obecne w podmiejskiej rzeczywistości oraz jakie jest ich znaczenie w tworzeniu prospołecznych przestrzeni publicznych.

Badania zrealizowano w zachodniej i południowo-zachodniej części strefy podmiejskiej Warszawy, ponieważ od kilkunastu lat zachodzą tam najbardziej intensywne procesy suburbanizacji w Polsce. Nie jest to zatem obszar typowy dla większości miast, choć w innych największych ośrodkach miejskich sytuacja jest zbliżona. Strefa podmiejska Warszawy stwarza najlepsze warunki do identyfikacji badanych zależności, gdyż niczym w soczewce skupiają się tu niemal wszystkie zjawiska będące przejawem suburbanizacji. Tutaj też można zaobserwować największe zmiany, jeśli chodzi o wyposażenie miejscowości podmiejskich w przestrzenie publiczne. Jest to m.in. efekt jednego z najwyższych poziomów zamożności gmin w skali całego kraju.

Cel pracy odnosi się do przestrzeni publicznych pełniących funkcje rekreacyjne. W badaniach pominięto jednak te przestrzenie publiczne, które nie są wyposażone w miejsca do siedzenia, choć można w nich realizować funkcje rekreacyjne (np. lokalne centrum w formie koncentracji sklepów, przyjmując, że robienie zakupów jest również formą rekreacji), a także obiekty kubaturowe. Założono, że miejsca do siedzenia, które są podstawowym wyposażeniem przestrzeni rekreacyjnych, nie tylko zachęcają do zatrzymania się i odpoczynku, lecz także ułatwiają nawiązywanie relacji międzyludzkich warunkujących budowanie społeczności lokalnej. W pracy analizowane przestrzenie będą w skrócie określane jako przestrzenie rekreacyjne, choć każda z nich może też pełnić inne funkcje (np. sakralne). Nawet jeśli inne funkcje dominują, przestrzenie te można uznać za rekreacyjne ze względu na to, że są one wykorzystywane również jako miejsca odpoczynku, samorealizacji lub rozwoju własnej osobowości.

Autorka stawia dwie następujące **hipotezy**:

1. Uwarunkowania prawno-planistyczne, przestrzenne i społeczne nie sprzyjają powstawaniu w podwarszawskich suburbiach przestrzeni publicznych nawiązujących do wzorca miejskiej przestrzeni publicznej.
2. Prospołeczny charakter suburbanalnych przestrzeni rekreacyjnych mierzony ich wartością użytkową nie zależy od stopnia upublicznienia przestrzeni.

W warstwie poznawczej autorka stawia kilka celów szczegółowych:

1. Skonfrontować warunki prawno-planistyczne umożliwiające realizację przestrzeni publicznych z polityką przestrzenną wybranych gmin podwarszawskich.
2. Wyodrębnić różne typy suburbanalnych układów przestrzennych w kontekście warunków do tworzenia w nich przestrzeni publicznych.
3. Poznać dotychczasowe zwyczaje mieszkańców różnych typów suburbiów w zakresie korzystania z przestrzeni publicznych.

4. Zidentyfikować potrzeby i preferencje mieszkańców różnych typów suburbiów, jeśli chodzi o stopień upublicznienia przestrzeni spędzania czasu wolnego.
5. Ocenic stopień upublicznienia ogólnodostępnych przestrzeni pełniących funkcje rekreacyjne w różnych typach suburbiów.
6. Ocenic stopień użyteczności ogólnodostępnych przestrzeni rekreacyjnych w różnych typach suburbiów poprzez oszacowanie ich prospołecznego charakteru.

Opracowanie od strony metodologiczno-teoretycznej wpisuje się w najbardziej ugruntowany nurt geografii społeczno-ekonomicznej jako dyscypliny naukowej dostarczającej wiedzy opisowo-wyjaśniającej (Chojnicki 1999). Tak uprawiana geografia dostarcza wyników, które mogą być podstawą do budowania teorii, a zarazem różnego rodzaju rozwiązań praktycznych służących rozwojowi. Ten nurt w geografii jest szczególnie istotny w przypadku dynamicznie zmieniającej się rzeczywistości oraz pojawiających się nowych zjawisk. W dobie geografii postpozytywistycznej obecne są dwa rodzaje narracji: dyskurs uogólniony oraz dyskurs skonkretyzowany empirycznie wokół programów badawczych, które koncentrują się na określonych zagadnieniach empirycznych uznawanych za ważne (ta praca reprezentuje podejście właściwe projektom badawczym). Towarzyszy temu niedorozwój lub dezaktualizacja tradycyjnych teorii i modeli geograficznych, stąd geografovi często poszukują źródeł myśli teoretycznej oraz metod badawczych w innych dyscyplinach (Maik 2015). Z. Chojnicki (1999), formułując postulaty dalszego rozwoju geografii społecznej jako nauki rozwiązującej problemy społeczne mające swoje odzwierciedlenie w przestrzeni, sygnalizuje potrzebę rozwijania podstaw teoretycznych i metodologicznych dyscypliny. Niniejsze opracowanie z jednej strony zatem porządkuje i wzbogaca wiedzę z zakresu typów oraz funkcji podmiejskiej przestrzeni publicznej, a także potrzeb i sposobów jej wykorzystywania, czerpiąc przy tym ze stosowanej przez psychologów środowiskowych ekobehawioralnej koncepcji badań², z drugiej zaś – dostarcza przesłanek użytecznych z punktu widzenia budowania teorii. Warstwa empiryczna uzupełnia teorię przestrzeni publicznej o koncepcję jej funkcjonowania w suburbiach. Teorię tę warto odnosić do współczesnej teorii miejsca jako przestrzeni znaczącej otwartej, czyli współtworzonej i komunikowanej społecznie.

W postępowaniu badawczym zaproponowano dwa nowe narzędzia pomiarowe. Jedno z nich służy do oceny stopnia upublicznienia przestrzeni rekreacji, gdzie upublicznienie traktowane jest jako cecha bezpośrednio odwołująca się do wartości, na których opiera się wzorcowa miejska przestrzeń publiczna, drugie natomiast

² Ekobehawioralna koncepcja badań R.G. Barkera (1965) wyznacza ekologiczne jednostki analizy, w których środowisko fizyczne i zachowanie są nierozdzielnie połączone w czasie i przestrzeni. Jednostki te składają się z ludzi, składników fizycznych i zachowań, a oparta na nich metodyka badań nakazuje podział środowiska według kryteriów behawioralnych, innymi słowy – dezagregację obszaru badań na podobszary funkcjonalne sprzyjające określonym zachowaniom (Moore i Cosco 2010). Implikuje to naturalistyczne podejście w procesie badawczym, nieskażone żadną techniką badawczą, obserwacje zaś *in situ* traktowane są jako najlepsza metoda badania przestrzeni publicznych.

pozwała w sposób obiektywny ocenić użyteczność przestrzeni z punktu widzenia jej prospołecznego charakteru. Część dotychczasowych opracowań poświęconych wartościowaniu przestrzeni koncentruje się na ocenie funkcji przestrzeni publicznych, sposobu ich zagospodarowania, estetyki, dostępności, bezpieczeństwa, a także zdolności dostarczania rozrywki i przyjemności (Pasaogullari i Doratli 2004; Van Melik et al. 2007; Németh i Schmidt 2007), inne zaś skupiają się na ocenie efektywności wykorzystania przestrzeni publicznych poprzez zbadanie subiektywnej percepcji przestrzeni przez jej użytkowników (Hajmirsadeghi et al. 2013). Żadne z nich jednak nie próbuje ocenić wartości użytkowej przestrzeni publicznej na podstawie obiektywnych i mierzalnych kryteriów.

Metody oraz zakres przestrzenny badań

Część analityczna pracy składa się z dwóch rozdziałów. Opisane w nich badania można podzielić na kilka części. Każde z badań wymagało wykorzystania innej metody oraz innego zakresu przestrzennego analiz.

Czynniki prawno-planistyczne

Uwarunkowania prawno-planistyczne tworzenia prospołecznych przestrzeni publicznych oraz ich ochrony prawnej stały się przedmiotem przeprowadzonej pod koniec 2017 r. **analizy studiów uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego jedenastu gmin** należących do pierwszego i drugiego pierścienia gmin wokół Warszawy, w których zachodzą intensywne procesy suburbanizacji. Oznacza to, że gminy miejskie nie były brane pod uwagę, uwzględniono natomiast gminy miejsko-wiejskie (Góra Kalwaria, Brwinów, Piaseczno, Łomianki) oraz wiejskie (Lesznówola, Prażmów, Michałowice, Nadarzyn, Raszyn, Izabelin i Stare Babice). Wybierając gminy do badania, kierowano się dwoma kryteriami: (1) obszarem, na którym zrealizowano badanie ankietowe (omówione dalej), oraz (2) chęcią zaprezentowania różnorodnych podejść do kwestii wyznaczania obszarów przestrzeni publicznej w strefie podmiejskiej Warszawy. Wśród wytypowanych do badania gmin znalazły się zatem wszystkie te, na terenie których znajdują się miejscowości objęte wspomnianym badaniem ankietowym (Brwinów, Piaseczno, Prażmów, Michałowice, Nadarzyn, Raszyn, Stare Babice). Wyjątek stanowi gmina Grodzisk Mazowiecki, którą pominięto, ponieważ należące doń osiedle Książenice zostało w całości zaplanowane przez dewelopera, bez udziału gminy. Dodatkowo do badania dołączono cztery gminy niezwiązane z badaniem ankietowym, ale za to dość specyficzne, dzięki czemu obraz różnorodnych podejść do kwestii planowania obszarów przestrzeni publicznych stał się pełniejszy. Do gmin tych należą:

- gmina Lesznówola, która jako jedyna uzasadniła, dlaczego nie wyznaczyła w studium ustawowej kategorii obszarów przestrzeni publicznej;
- gmina Izabelin, która hipotetycznie powinna prezentować najbardziej dojrzałe podejście do kwestii planowania obszarów przestrzeni publicznej, ponieważ

w momencie przeprowadzania badania dokonała najnowszej aktualizacji studium;

- gmina Łomianki, co do której nie ma pewności, czy wyznaczyła w studium ustawową kategorię obszarów przestrzeni publicznej lub jej odpowiednik;
- gmina Góra Kalwaria, która jako jedyna po kolejnej zmianie studium bez stosownego uzasadnienia wyłączyła ważny obszar historyczny z kategorii, która w studium zastępuje ustawowe obszary przestrzeni publicznej.

Czynniki przestrzenne

Wpływ czynników przestrzennych na powstawanie przestrzeni publicznych w suburbiach został określony dzięki opracowaniu autorskiej typologii suburbiów opisaney w podrozdziale 4.2.2. Typologia opiera się na analizach zdjęć satelitarnych zachodniej i południowo-zachodniej części strefy podmiejskiej Warszawy, dostępnych w bezpłatnym serwisie Google Earth, a także licznych obserwacjach terenowych. Wyodrębnione typy posłużyły do wyznaczenia miejscowości i osiedli, w których przeanalizowano czynniki społeczne.

Czynniki społeczne

Czynniki społeczne wpływające na kształtowanie i korzystanie z przestrzeni publicznych w suburbiach zostały określone na podstawie badań w wybranych miejscowościach oraz osiedlach podwarszawskich. Wybierając suburbia, posłużono się typologią opisaną w podrozdziale 4.2.2. Suburbia dobrano taki sposób, aby każde z nich reprezentowało jeden typ, przy czym uwzględniono tylko te typy, które z racji skali przestrzennej powinny sprzyjać powstawaniu na ich obszarze ogólnodostępnych przestrzeni publicznych. Starano się też pokazać, że pewne typy mogą być wewnętrznie zróżnicowane pod względem wyposażenia w przestrzenie publiczne, dlatego dla dwóch typów wyznaczono po dwie miejscowości reprezentujące dwie skrajne sytuacje. W rezultacie przebadano dziesięć suburbiów, w tym: dziewięć miejscowości należących do sześciu typów suburbiów zinstytucjonalizowanych (dwie sąsiadujące ze sobą, zbliżone pod względem charakteru miejscowości potraktowano jako jedno suburbium), dwa osiedla należące do jednego typu suburbiów z poziomu osiedla mieszkaniowego (również potraktowane jako jedno suburbium) oraz jedno osiedle, które z racji swojej skali w zasadzie utożsamiane jest z całą miejscowością, czyli z suburbium zinstytucjonalizowanym. Do dalszych badań wytypowano następujące suburbia: otwarte osiedle Nadarzyńskiej Spółdzielni Mieszkaniowej w Nadarzynie oraz otwarte osiedle „Słoneczne” w Kaniach, Komorów, Zalesie Górne, Raszyn, osiedle Książenice, Stare Babice, Kwirynów i Latchorzew, Józefosław, Żółwin oraz Ustanów.

Przeanalizowane suburbia nie stanowią próby reprezentatywnej. Wybierając je, kierowano się tym, aby reprezentowały one wszystkie typy, które sprzyjają powstawaniu suburbanalnych przestrzeni publicznych, nie zaś wszystkie podwarszawskie suburbia. Utrudnia to wyciąganie wniosków natury ogólnej. Autorka ma świadomość,

że wnioskowanie indukcyjne zastosowane w tym opracowaniu może okazać się niewystarczające do tego, aby zidentyfikowane prawidłowości uznać za powszechnie obowiązujące. Prawdziwość przesłanek nie gwarantuje bowiem pewności wniosku, stąd stwierdzeń zawartych w „Podsumowaniu” nie należy traktować jako prawidłowości obowiązujących w każdej sytuacji.

Uwarunkowania społeczne zostały przeanalizowane za pomocą **badania ankietowego** z wykorzystaniem kwestionariusza ankiety do samodzielnego wypełniania przez respondenta (załącznik 1). Badanie zrealizowano w okresie 17 kwietnia – 4 maja 2018 r. na próbie dorosłych mieszkańców dziesięciu suburbiów. Biorąc pod uwagę, z jednej strony, duże zróżnicowanie populacji mieszkańców suburbiów ze względu na typ miejscowości zamieszkania, a z drugiej – chęć porównania wyników uzyskanych dla różnych typów suburbiów, zastosowano próbę warstwową z alokacją równomierną, która polega na losowaniu z każdej warstwy populacji tej samej liczby elementów do próby, niezależnie od wielkości warstw (Zasępa 1962). Uzasadnieniem dla alokacji równomiernej jest fakt, że próba nie jest reprezentatywna dla całej populacji mieszkańców podwarszawskich suburbiów. Nie jest też znana liczebność poszczególnych warstw. Przebadano bowiem po jednej lub po dwie miejscowości lub osiedla należące do tych typów, które potencjalnie najbardziej sprzyjają powstawaniu przestrzeni publicznych. Przyjmując, że warstwami są wybrane typy suburbiów, założono, że dla każdego z dziesięciu typów zostanie zebranych sto wypełnionych kwestionariuszy, co daje łączną liczbę tysiąca ankiet. Ze względu na technikę samodzielnego wypełniania ankiety przez respondentów odpowiedzi na niektóre pytania były przez nich pomijane, stąd w podrozdziale 4.3 w tytułach wykresów – jeśli tylko było to możliwe – podawano w nawiasie liczbę ankiet, które zostały uwzględnione w analizie.

W doborze respondentów zastosowano metodę *random route*. Ankieterzy poruszali się po wyznaczonych miejscowościach bądź osiedlach i odliczali co trzeci bądź co piąty dom, a następnie prosili o wypełnienie ankiety tę osobę dorosłą, która jako ostatnia w gospodarstwie domowym miała urodziny. Dzięki temu udało się zapobiec nadreprezentacji jednej z płci bądź określonej grupy wiekowej respondentów. Charakterystykę próby badawczej ze względu na podstawowe cechy społeczno-demograficzne przedstawia załącznik 2.

Użyteczność podmiejskich przestrzeni rekreacji

Kolejnym etapem badań była ocena stopnia upublicznienia przestrzeni o funkcjach rekreacyjnych według modelu opisanego w podrozdziale 2.2. W tym celu przeprowadzono obserwacje terenowe we wszystkich ogólnodostępnych otwartych przestrzeniach publicznych pełniących funkcje rekreacyjne, zlokalizowanych na terenie suburbiów objętych badaniem ankietowym. Łącznie przebadano trzydzieści dziewięć takich przestrzeni. Następnie dla każdej z nich oszacowano jej wartość użytkową. Sposób pomiaru wartości użytkowej przestrzeni publicznych oparty został na **mapowaniu behawioralnym**, czyli na metodzie obserwacji zachowań, ich klasyfikowaniu oraz zliczaniu. Obserwacje wymagały przyjęcia kilku założeń:

1. Ze względu na to, że badanie ma charakter porównawczy, zadbano o podobne warunki prowadzenia obserwacji we wszystkich przestrzeniach. Oceny użyteczności dokonano w sezonie z pogodą sprzyjającą dłuższemu przebywaniu na zewnątrz (powyżej 20°C), poza sezonem wakacyjnym, w którym liczba użytkowników podmiejskich przestrzeni rekreacji zazwyczaj spada. Ponieważ vitalność poszczególnych przestrzeni może zmieniać się również w zależności od dnia tygodnia oraz godziny prowadzenia obserwacji, przyjęto, że najbardziej porównywalne warunki panują w dni robocze w godzinach popołudniowych. Ze wstępnego rozeznania wynika, że w weekendy niektóre przestrzenie pustoszeją, a inne są licznie odwiedzane przez osoby przyjezdne. Warto podkreślić, że celem badania nie była ocena poszczególnych przestrzeni pod kątem ich roli w budowaniu społeczności lokalnej, ale identyfikacja tych, które uzyskały najwyższą wartość użytkową. Aby można było ten cel zrealizować, należało ujednolicić warunki, w jakich dokonywane były porównania, i wyeliminować czynniki, które wpływają na vitalność tylko niektórych przestrzeni. Prowadzenie badań w godzinach popołudniowych miało z kolei zapewnić przedstawicielom różnych grup wiekowych – również osobom pracującym – podobne możliwości podejmowania aktywności rekreacyjnych w przestrzeniach publicznych w pobliżu miejsca zamieszkania.
2. Mapowanie behawioralne przeprowadzono w okresie od maja do czerwca oraz we wrześniu 2018 r., składając w każdej przestrzeni dwie lub trzy piętnastominutowe wizyty w odstępie minimum dwugodzinnym każda. Liczba wizyt zależała od tego, czy dana przestrzeń rekreacyjna jest dostępna cały dzień (trzy wizyty, w tym pierwsza po godz. 15.00), czy też tylko w godzinach popołudniowych (dwie wizyty, w tym pierwsza po godz. 17.00). Ostatnia wizyta była składana w momencie, gdy zaczynało się ściemniać. Obserwacje nie były prowadzone po zmroku. Jeśli w danym dniu w trakcie dwóch lub trzech wizyt nikt się nie pojawił, obserwacje ponawiano w innym dniu, dbając o to, aby zachować podobne warunki pogodowe. Założono, że obserwator podejmie maksymalnie trzy próby zastania kogokolwiek w badanej przestrzeni.
3. Prowadząc obserwacje, zliczano osoby w grupach oraz klasyfikowano podejmowane przez nie aktywności, a wyniki wpisywano do karty obserwacji (ryc. 1).
4. Kolejnym etapem mapowania behawioralnego była agregacja poszczególnych zachowań w trzy kategorie: zachowania konieczne, odpoczynek bierny oraz aktywność fizyczna, a następnie ich sumowanie i szacowanie udziału procentowego. W przypadku zachowań koniecznych podstawą procentowania były wszystkie osoby, które pojawiły się w danym miejscu w ciągu dwóch lub trzech wizyt, a w przypadku odpoczynku biernego oraz aktywności fizycznej – wszystkie osoby, które skorzystały z miejsca, czyli zatrzymały się i spędziły w nim trochę czasu. Taką samą podstawę procentowania zastosowano w przypadku trzech kategorii integracji w grupach oraz wieku badanych. W przypadku wieku utworzono trzy kategorie: 0–15 lat (dzieci młodsze i starsze), 15–25 lat (młó-

Rycina 1. Karta obserwacji zachowań w badaniu użyteczności przestrzeni publicznych

5. Przy określaniu wartości użytkowej poszczególnych przestrzeni stosowano skalę omówioną w podrozdziale 2.4.

- W rozdziale 1 dokonano przeglądu definicji, cech oraz kategoryzacji przestrzeni publicznych. Znajdują się w nim odniesienia teoretyczne, na których oparta jest koncepcja funkcjonowania przestrzeni publicznych w suburbiach. Całość kończy przegląd różnych podejść do wymiarowania upublicznienia jako cechy przestrzeni.
- Rozdział 2 poświęcony jest modelom pomiarowym w badaniach przestrzeni publicznej. Dokonano w nim przeglądu istniejących narzędzi (ze szczególnym uwzględnieniem modelu oceny stopnia upublicznienia miejsc spotkań), a następnie przedstawiono model dedykowany przestrzeniom rekreacyjnym. Wymiary i wskaźniki modelu, a także istniejące kategoryzacje posłużyły do opracowania, a następnie zaprezentowania nowej typologii przestrzeni publicznych. Na zakończenie omówiono koncepcję wartości użytkowej przestrzeni publicznych wraz z autorskim modelem pomiarowym.
- Rozdział 3 jest przejściem od części teoretycznej i metodycznej do badań podwarszawskich przestrzeni publicznych. Składa się nań charakterystyka

procesów kształtujących przestrzeń publiczną postsocjalistycznych miast, omówienie suburbanizacji jako zjawiska globalnego oraz procesu powstawania suburbiów w Polsce na tle krajów postsocjalistycznych. Rozdział kończy krótka charakterystyka przestrzeni publicznych w polskich suburbiach oraz podmiejskich przestrzeni centralnych.

- Rozdział 4 rozpoczyna część empiryczną pracy. Opisane są w nim badania w podziale na trzy rodzaje czynników warunkujących kształtowanie i korzystanie z podmiejskich przestrzeni publicznych: czynniki prawno-planistyczne, czynniki przestrzenne oraz czynniki społeczne. Rozdział prezentuje wyniki analizy polityk przestrzennych wybranych gmin podwarszawskich, typologię suburbiów porządkującą czynniki przestrzenne determinujące powstawanie przestrzeni publicznych, a także wyniki badania ankietowego, które miało na celu zidentyfikować zwyczaje i potrzeby mieszkańców związane z korzystaniem z podmiejskich przestrzeni publicznych oraz ich stosunek do wartości budujących wzorzec miejskiej przestrzeni publicznej.
- Rozdział 5 prezentuje wyniki obserwacji terenowych prowadzonych w suburbanalnych przestrzeniach rekreacyjnych. Zamieszczono w nim wyniki oceny ich stopnia upublicznienia oraz wartości użytkowej. Następnie sprawdzono zależność między wynikami obydwu pomiarów, aby móc zidentyfikować najbardziej użyteczne przestrzenie publiczne o funkcjach rekreacyjnych i je opisać.
- „Podsumowanie” zawiera najważniejsze wnioski z badań, a także odniesienie do celu pracy oraz sformułowanych we „Wprowadzeniu” hipotez.

* * *

Autorka składa serdeczne podziękowania i wyrazy wdzięczności prof. dr. hab. inż. arch. Piotrowi Lorensowi oraz dr. hab. Krzysztofowi Bierwiazconkowi za życzliwość, zaangażowanie, a nade wszystko bezcenne sugestie merytoryczne i edytorskie.

Przestrzeń publiczna w ujęciu teoretycznym

1.1. Problemy definicyjne

Przestrzeń publiczna stanowi przedmiot zainteresowań co najmniej kilku dyscyplin naukowych: geografii, urbanistyki, architektury, socjologii, psychologii środowiskowej, nauk politycznych. Przedstawiciele każdej z tych dyscyplin uwypuklają nieco inne aspekty funkcjonalne i strukturalne przestrzeni wspólnie użytkowanej. Geografowie analizują przestrzeń publiczną w ujęciu struktury przestrzennej miast, co implikuje aspekt morfologiczny, funkcjonalny i społeczny badań. Socjologia rozpatruje miejskie przestrzenie publiczne jako pewien typ przestrzeni społecznej, w której zachodzą specyficzne relacje między jednostką a społecznością. Ujęcie urbanistyczne z kolei odwołuje się do teorii urbanistyki i praktyki projektowej (Maik 2011).

Abstrahując od kontekstu oraz dyscypliny naukowej, przestrzeń publiczną można definiować w trojaki sposób. W ujęciu morfologicznym tworzą ją miejsca określone przestrzennie, takie jak place i ulice, w ujęciu społecznym jest to obszar, w którym zachodzą interakcje i relacje społeczne, natomiast w ujęciu funkcjonalnym przestrzenie publiczne służą: dystrybucji ruchu pieszego, celebracjom religijnym i społecznym, imprezom publicznym, spotkaniom oraz rekreacji, rozrywce i kulturze. Często też towarzyszą im handel, usługi i gastronomia (Lofland 2007; Jaroszevska-Brudnicka 2010; Litwińska 2012). Każdej funkcji odpowiada inny charakter oraz sposób zagospodarowania przestrzeni publicznej. Przykładem są tradycyjne miejsca o funkcjach, centro- i miastotwórczych, z których każde przyjmuje nieco inną formę:

- *Agora*, czyli przestrzeń politycznych dysput i manifestacji;
- *Piazza*, pełniąca funkcję miejsca spotkań mieszkańców i przybyszów, wymiany informacji czy życia kulturalnego;
- *Rynek*, będący tradycyjnym miejscem wymiany handlowej;
- *Ulica*, zdominowana przez funkcje transportowe;
- *Salon*, pełniący przede wszystkim funkcje reprezentacyjne (Czepczyński 2012).

Współcześnie uważa się, że jednoznaczne zdefiniowanie przestrzeni publicznej jest niemożliwe, chociażby ze względu na wielość obszarów i miejsc, które spełniają

kryterium upublicznienia, zmianę sensu upublicznienia w czasie (Minton 2006, za: Parysek 2011) oraz różnorodność czynników natury społecznej, politycznej, technicznej, kształtujących przestrzenie publiczne, dodatkowo modyfikowanych inwencją użytkowników (Parysek 2011). W konsekwencji w historii rozwoju miasta przestrzenie publiczne przybierały rozmaite formy, pełniąc przy tym różnorodne funkcje (Maik 2011).

W literaturze przedmiotu można odnaleźć dwa podejścia do definiowania i stosowania pojęcia przestrzeni publicznej. Jednym z nich jest podejście holistyczne, zgodnie z którym przestrzeń publiczna to SYSTEM otwartych, ogólnodostępnych miejsc w obrębie miasta, funkcjonujący jako pewna całość (Kochanowska 2010; Dymnicka 2013). System ten, zdaniem M. Krajewskiego (2005), łączy elementy miasta we wspólny organizm, a warunkiem jego istnienia jest całościowe planowanie i zarządzanie przestrzenią publiczną oraz zapobieganie fragmentacji przestrzeni. Podobną definicję proponuje M. Dymnicka (2013, s. 53), która twierdzi, że „tradycyjna przestrzeń publiczna to centrum miasta wraz z siecią ulic i placów, zbiorem ważnych budowli, pomników, obecnością zieleni. To przestrzeń otwarta dla najróżnorodniejszych form kontaktu i zachowań codziennych oraz odświętnych”. Tak rozumiana przestrzeń publiczna traktowana jest jako łącznik między fizyczną przestrzenią a tym, co określamy jako sfera społeczna. W tym znaczeniu pojęcie to używane jest zawsze w liczbie pojedynczej. Równolegle istnieje drugi nurt analizowania przestrzeni publicznej. Nawiązuje on do współczesnego miasta, które składa się z różnego rodzaju luźno ze sobą powiązanych elementów i wyspecjalizowanych przestrzeni, w tym przestrzeni publicznych o różnym charakterze i funkcjach (Jałowiecki i Szczepański 2006). Niniejsze opracowanie odnosi się do drugiego z zaprezentowanych nurtów, w którym pojęcie „przestrzeń publiczna” stosowane jest również w liczbie mnogiej.

Istota przestrzeni publicznej zawiera się w pojęciu „publiczny”. Termin ten wywodzi się z łacińskiego *populus* lub *publicus* i odnosi do zbiorowości ludzkiej w kontekście wspólnych interesów. Przestrzeń publiczna jest zatem dobrem publicznym. Zgodnie z teorią dóbr publicznych przestrzeń publiczna może być traktowana jak dobro wspólne służące społeczności lokalnej, wykorzystywane egalitarnie przez ogół obywateli, finansowane przez fundusze publiczne oraz udostępniane nieodpłatnie (Czepczyński 2012). W przeciwieństwie do dóbr prywatnych dobra publiczne mogą być użytkowane jednocześnie przez wszystkich zainteresowanych (Wesołowska 2004). Okazuje się jednak, że korzystanie z danej przestrzeni publicznej przez określone jednostki nie pozbawia wprawdzie innych użytkowników możliwości korzystania z niej, ale zdarza się, że prowadzi do rywalizacji między nimi. Przykładem rywalizacji mogą być konflikty o naznaczanie przestrzeni, np. poprzez reklamy, a czasem o jej zawłaszczanie, np. poprzez urządzanie ogródków kawiarnianych na placach lub ulicach, które *de facto* ograniczają przestrzeń dostępną dla użytkowników, którzy nie są konsumentami.

O publicznym charakterze przestrzeni decyduje przede wszystkim zbiorowy sposób jej użytkowania. Potwierdza to definicja zapisana w Karcie Przestrzeni Publicznej

(2009) przyjętej przez III Kongres Urbanistyki Polskiej w 2009 r. Przestrzeń publiczna definiowana jest w niej jako „dobro wspólnie użytkowane, celowo kształtowane przez człowieka, zgodnie ze społecznymi zasadami i wartościami – służące zaspokojeniu potrzeb społeczności lokalnych i ponadlokalnych”. K. Wejchert (2008) – architekt, urbanista – przestrzeń publiczną rozumiał jako przestrzeń dostępną dla całej społeczności i przybyszy z zewnątrz, gdzie toczy się intensywne życie miasta i gdzie znajdują się najważniejsze obiekty o znaczeniu społecznym, usługowym, kulturalnym oraz obiekty-symbole. Z. Zuziak (2002) przestrzenią publiczną nazywa strukturę o pewnym poziomie autonomiczności i złożonych relacjach kompozycyjnych i funkcjonalnych zachodzących między elementami, które tę przestrzeń tworzą, będącą istotnym elementem struktury miasta oraz elementem integrującym tkankę miejską. „Publiczność” przestrzeni nie leży jednak w jej formalnej charakterystyce dotyczącej np. kwestii własności czy sposobu ukształtowania, ale w możliwości kontaktów społecznych między różnymi zbiorowościami, przedstawicielami różnych stylów życia czy kręgów kulturowych (Hołub 2002). Związek między urządzeniem i lokalizacją przestrzeni publicznej w strukturze urbanistycznej a realizacją bezpośrednich kontaktów między uczestnikami życia społecznego oraz innych potrzeb społecznych podkreśla m.in. urbanista P. Lorens (2010). Twierdzi on, że współczesna przestrzeń publiczna traci na znaczeniu jako pozostający w publicznym władaniu, ogólnodostępny obszar ulicy czy placu, zyskuje zaś jako przestrzeń umożliwiającą nawiązywanie rozmaitych kontaktów interpersonalnych niezależnie od formy władania, kontroli czy organizacji przestrzennej. Socjologowie B. Jałowiecki i M. Szczepański (2006, s. 426) pisali z kolei, że przestrzeń publiczna jest „sferą wolności, gdzie każdy mieszkaniec może czuć się swobodnie. [...] Ulice, place, a także miejskie parki powinny być własnością wszystkich obywateli, a zachowania w tej przestrzeni muszą być swobodne, ograniczone jedynie ogólnymi zasadami współżycia społecznego”. Wymiar wspólnotowy przestrzeni publicznej obecny jest także w definicjach geografów. Zdaniem J. Paryska (2011) przestrzeń publiczna to obszar: dostępny dla wszystkich; otwarty, czyli niekubaturowy i dostępny o każdej porze lub w wyznaczonych porach; uważany za wspólne dobro, czyli wspólną własność mieszkańców; zbiorowo użytkowany; utrzymany w odpowiednim stanie, aby mógł spełniać swoje funkcje i być miejscem gromadzenia się ludzi i spędzania czasu.

Upraszczając przywołane definicje, można przyjąć za M. Kohn (2004), że istota przestrzeni publicznej opiera się na jej trzech podstawowych charakterystykach:

- 1) własności (najlepiej publicznej),
- 2) szerokiej dostępności,
- 3) sprzyjaniu komunikacji i interakcji.

Koncepcja M. Kohn (2004) odzwierciedla szeroko rozpowszechnione przekonanie, że rolą przestrzeni publicznej jest ułatwianie nieplanowanych kontaktów między ludźmi (interakcje między nieznanymi oraz przypadkowe spotkania przyjaciół i znajomych) i zachęcanie do wchodzenia w interakcje z możliwie jak najbardziej zróżnicowanymi użytkownikami. Aby jednak było to możliwe, przestrzeń publiczna

powinna należeć do całej społeczności lub podmiotów, których działalność nie jest nastawiona na zysk. Inni właściciele przestrzeni mają tendencję do ograniczania dostępu i zawężania grup użytkowników wyłącznie do członków określonej grupy lub do potencjalnych klientów. Szeroka dostępność z kolei to zdaniem M. Kohn (ibid.) nie tylko zasady, które ów dostęp regulują, lecz także jej wymiar praktyczny wynikający m.in. z lokalizacji przestrzeni czy dostępności transportowej, które przekładają się na obecność innych użytkowników.

1.1.1. Modele dostarczania przestrzeni publicznych

Pierwotnie o publicznym charakterze przestrzeni decydował jej status własnościowy oraz odpowiadający mu sposób zarządzania. J. Németh i S. Schmidt (2011) wyróżniają cztery sytuacje, które są kombinacją typu własności oraz typu zarządzania: (1) własność oraz zarządzanie publiczne; (2) własność publiczna, ale zarządzanie prywatne; (3) własność i zarządzanie prywatne; (4) własność prywatna, ale zarządzanie publiczne. Przestrzeń publiczna w jej tradycyjnym, jeszcze XIX-wiecznym, rozumieniu jest przedmiotem troski władz miejskich (Chmielewski 2004, za: Lorens 2010) i własnością wszystkich mieszkańców miasta. Z badań nad współczesną przestrzenią publiczną wynika jednak, że dla członków danej społeczności to nie własność przestrzeni, a możliwości wspólnego jej użytkowania i swobodnego podejmowania różnorodnych działań decydują o jej publicznym charakterze (Carmona 2010b), stąd wielu badaczy zamiast „przestrzeń publiczna” woli określenie „przestrzeń publiczna użytkowana” (Marcuse 2003). Obejmuje ona bowiem wszystkie te przestrzenie, w których realizowane są funkcje społeczne i obywatelskie, bez względu na to, kto jest ich właścicielem (Ellin 1996). Możliwe jest zatem określanie mianem „publiczna” przestrzeni pozostającej we władaniu prywatnym (Lorens 2010).

Definicje przestrzeni prywatnej i publicznej oparte na kryterium własności nie są klarowne. Istnieje bowiem liczna kategoria tzw. przestrzeni semi-publicznych, quasi-publicznych, pseudopublicznych czy przestrzeni prywatnych udostępnianych publicznie, które nakładają na użytkowników różnorodne ograniczenia. Kategoria ta obejmuje zarówno tereny i obiekty będące własnością publiczną (np. parki, budynki użyteczności publicznej), jak i przestrzeń prywatną w postaci pasaży handlowych, hal targowych czy prywatnych parkingów (Mierzejewska 2011). Do przestrzeni nie-publicznych i nie-prywatnych należą też wszystkie te obiekty, które są własnością podmiotów świadczących usługi publiczne (np. Kościoły, instytucje kultury, kolej), bądź obiekty, które są przez te podmioty zarządzane.

Większość literatury poświęconej przestrzeniom pseudopublicznym odnosi się do kontekstu anglo-amerykańskiego (np. Loukaitou-Sideris 1993; Mitchell 1995; Banerjee 2001; Akkar 2005a; Voyce 2006; Paddison i Sharp 2007; Madden 2010), a tylko nieliczne opisują tego typu przestrzenie w miastach Europy Zachodniej i Środkowo-Wschodniej (Allen 2006; Fraser 2007; Van Melik et al. 2007; Van Melik 2008; Mantey 2017a). Generalizowanie wyników badań brytyjskich i amerykańskich

wyduje się problematyczne, ponieważ anglo-amerykański model sprawowania władzy jest bardziej liberalny, a co za tym idzie – bardziej otwarty na angażowanie się sektora prywatnego w kształtowanie i dostarczanie przestrzeni publicznej (Langstraat i Van Melik 2013). W Polsce najczęściej mamy do czynienia z sytuacją, w której podmiot zarządzający przestrzenią jest jednocześnie jej właścicielem, podczas gdy w Wielkiej Brytanii popularny jest model oparty na własności publicznej, ale zarządzaniu prywatnym. Oprócz typowo prywatnych sposobów dostarczania przestrzeni publicznych rozwinęły się tam również formy pośrednie, tzw. przestrzenie publiczno-prywatne, które wymagają przekazania poszczególnych obowiązków związanych z zarządzaniem przestrzenią podmiotom spoza sektora publicznego. Przykładem takich działań są *Business Improvement Districts* (BID) – inicjatywy prywatne, jednak usankcjonowane publicznie, których podstawowym celem jest uzupełnianie usług publicznych w celu poprawy jakości funkcjonowania dzielonych wspólnie przestrzeni publicznych. Wymaga to podpisania stosownego kontraktu między przedsiębiorcami funkcjonującymi w danej przestrzeni, właścicielami nieruchomości, władzami lokalnymi oraz innymi dostarczycielami usług publicznych. Uczestnictwo w BID wiąże się z zaaprobowaniem obowiązkowego samoopodatkowania generującego wieloletnie przychody (Polko 2015). Innym przykładem jest model zarządzania określany jako *Town City Management* (TCM), czyli zarządzanie centrum miasta na zasadach menedżerskich³. Koncepcja TCM powstała w Wielkiej Brytanii pod koniec lat 80. XX w. i miała na celu wzmacnianie konkurencyjności i atrakcyjności przedsiębiorstw, głównie związanych z handlem detalicznym, instytucji, organizacji, a także prywatnych inwestorów, którzy wypadają słabiej w porównaniu z nowymi centrami handlu wielkopowierzchniowego, i miała przynosić im wymierne korzyści. Była zatem odpowiedzią na procesy degradacji miast. W Polsce również próbowano wdrożyć ten model zarządzania m.in. w Bełchatowie, Toruniu oraz Łodzi, jednak bez większych sukcesów (Boryczka 2014). W Wielkiej Brytanii funkcjonują też lokalne organizacje typu *Land Development Trust*, którym władze lokalne oddają na własność daną przestrzeń i które angażują się w jej ekonomiczną, środowiskową oraz społeczną odnowę. Wszystkie opisane inicjatywy przekierowują kontrolę nad przestrzenią publiczną z sektora publicznego na inne podmioty społeczne, a w szczególności na podmioty prywatne.

Współczesne procesy zachodzące w przestrzeni zurbanizowanej rodzą konieczność przedefiniowania tradycyjnego pojęcia przestrzeni publicznej. Upublicznienie bowiem rozumiane jest dziś raczej jako możliwość nawiązywania rozmaitych kontaktów interpersonalnych – niezależnie od formy władania, kontroli czy organizacji przestrzeni. Dlatego przestrzeniami publicznymi są dziś przestrzenie zarówno o charakterze otwartym, jak i dośrodkowym, czyli zamknięte w budynkach (Lorens 2010). O publicznym charakterze przestrzeni zatem nie decyduje rodzaj własności, ale rodzaj dostępności, który jest pochodną m.in. statusu własnościowego oraz lokalizacji (Kohn 2004).

³ Pierwszego w Polsce menedżera Starówki posiada Toruń.